

**ORTA ƏSR BAKI ŞƏHƏRİNDƏ ZƏRGƏRLİK
SƏNƏTİNİN İNKİŞAFI HAQQINDA****B.Ə.RƏCƏBOVA***AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu**selavi 81 @-mail.ru*

Məqalə Bakı şəhərində arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunmuş zərgərlik məmulatlarına həsr olunmuşdur.

Maddi – mədəniyyət nümunələrinə əsasən müəyyən olunmuşdur ki, orta əsrlər dövründə Bakıda digər sənət sahələri ilə yanaşı zərgərlik sənəti də öz inkişafını davam etdirmişdir.

Qədim insan məskənlərindən biri olan Abşeron yarımadası və Bakı şəhərində sənətkarlığın tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Bunu müxtəlif illərdə Abşeronda aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində aşkara çıxarılmış maddi-mədəniyyət nümunələri də təsdiqləyir. Bu ərazidə uzun illər arxeoloji qazıntı işləri aparan Q.Aslanovun apardığı qazıntılarda müxtəlif zərgərlik məmulatları da aşkar olunmuşdur. Bunların arasında Mərdəkan və Şüvəlan arasında yerləşən Ağdan düzündə tunc dövrünə aid olan tunc kəmər tapılmışdır (1; inv. 5782). Xüsusilə son illərdə arxeoloq İ.Əliyevin başçılığı altında AMEA-nın təşkil etdiyi Abşeron arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən bir sıra zinət əşyaları aşkar olunmuşdur. Abşeron mayakı ətrafında aparılmış qazıntı işləri zamanı 2 №-li daş qutu qəbirdən tunc üzük, sancaq, asma, muncuq; 4 №-li daş qutu qəbirdən 38 əqiq və 22 ədəd qarnıyarıq (kamri) aşkar olunmuşdur ki, bunların dövrü b.e. ə. VIII-VI əsrlərə aiddir (3, 115-119).

Abşeron yarımadasında yerləşən Bakı şəhərində də zərgərlik sənətinin özünəməxsus inkişafı olmuşdur. Hər hansı bir sənət sahəsinin yaranması üçün, ilk növbədə, əlverişli coğrafi şərait və xammal bazasının olması vacib şərtlərdən biridir. Çox əlverişli təbii coğrafi şəraitdə yerləşən Bakı şəhəri istər dəniz, istərsə də quru yollarla dünyanın müxtəlif ölkələri ilə əlaqə saxlamışdır. Eyni zamanda bu ərazi zərgərlik sənətinin inkişafına təsir göstərə bilən bir çox xammalla da zəngin olmuşdur. Bu haqda bəzi mənbələrdən də məlumat əldə etmək mümkündür.

S.Aşurbəyli ərəb səyyahlarından Əbu Həmid əl Əndəlusi əl Qərnatiyə istinad edərək yazır: «O, Bakı yaxınlığında yerləşən adanı (Pir-Allahı) təsvir edir. Buradan qara kömür rəngində acı, iyli su, bu su ilə birlikdə oradan sarı misə oxşar dördkünc formalı daşlar çıxır. İnsanlar bu daşlardan tərəzi daşları hazırlayırdılar. Digər yerdə isə Əl-Qərnati yazır ki, bu daşlardan kəhrəbaya bənzər sarı rəngli muncuqlar hazırlayırdı və onları dünyanın bütün yerlərinə aparırdılar. O, həmçinin yazır ki, Xəzər sahillərində və onun adalarında müxtəlif formalı məhək daşları çıxarıldı. Bu məhək daşlarından qızılışləmə ustaları qızıl məmulatının hazırlanmasında istifadə etmişlər» (4, 174). Çünki hər hansı bir ərintinin tərkibində xalis qızıl və gümüşün miqdarını müəyyən etmək «əyar sistemi» adlanan xüsusi ölçü vahidi təbiiq edilirdi.

Qızıl və gümüşün əyarı, adətən məhək daşı vasitəsilə müəyyən olunurdu. Bu daşın istifadə olunması, şəhərdə zərgərlik emalatxanalarının olması, şəhər əhalisinin zərgərlik məmulatlarından geniş istifadə etməsini göstərir.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Bakıdan bir sıra zərgərlik məmulatları tapılmışdır. Bunların arasında müxtəlif üzüklər, bilərziklər, sırğalar, sancaqlar, toqqalar var idi (8, 46-60).

Bu məmulatlar öz əksini F.İbrahimovun «Bakıda metalışləmə tarixi» adlı əsərində tapmışdır. Hətta bakılı zərgərlər qızıl suyuna çəkmək əməliyyatı ilə də məşğul olmuşlar. Bakıda, İçəri şəhərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində arxeoloq Ö.S.İsmizadə tərəfindən qızılı rəngdə toz aşkar edilmişdir. Bu toz XI-XII əsrlərə aid olan saxsı qabın içərisindən tapılmışdır. Bu qızıl tozunun tapılması onu təsdiq edir ki, ustalar əridilmiş misə qızılı toz qataraq həmin ərintini «qızıla» çevirə bilirdilər (11, 130).

Orta əsrlər dövründə Bakı inkişaf etmiş şəhərlərdən biri idi. Burada digər sənət sahələri ilə yanaşı zərgərlik sənəti də öz inkişafını davam etdirməkdə idi. Zərgərlik emalatxanaları şəhərdə ayrıca cərgələrdə yerləşirdi. Zərgərlik emalatxanalarında ustalar masa üzərində işləyirdilər. Onların sağ əlinin altında başlıca əmək alətləri, sol tərəfində qəlib, tərəzi, ehtiyat puta, ləkağacı və az işlənən digər istehsal ləvazimatları yığılırdı.

Etnoqrafik müşahidələr zərgərlik emalatxanalarında metalın əridilməsi prosesini də izləməyə imkan vermişdir. Bütün bunlar orta əsrlərdə metalın əridilməsində fərqli dəyişikliyin olmadığını deməyə əsas verir. Bakılı ustalar əritməni kömürlə qızdırılmış kürələrdə icra edirdilər. Kürəyə «körük» vasitəsilə hava vurulur və bunun nəticəsində alovu azaldıb, çoxaltmaq mümkün olurdu. Kürələrdə istifadə edilən kömür isə xüsusi ağac növündən hazırlanırdı. Zərgərlik məmulatlarının hazırlanmasında zərgər kürəsinin də xüsusi yeri vardır. Bu girdə formalı ocaq qurğusu məxsusi olaraq seçilmiş sarı gildən düzəldilirdi. Körüyün aşağı hissəsinə bərkidilmiş lülə odluğa fasiləsiz hava üfürülürdü. Körüyün özü isə bütöv soyulmuş və yaxşı aşılınmış keçi dərisindən düzəldilirdi. Dərinin arasına bir cüt əl taxtası bərkidilir, boğazı isə dəmir lüləyə birləşdirilirdi. Əl taxtaları açılıb yumulduqca dəriyə dolan hava dəmir lülə vasitəsi ilə kürəyə ötürülür və burada yanma prosesini sürətləndirirdi. Adətən, işlədilər körük və kürə 12-15 il ustaları təmin edirdi.

Zərgərlərin istifadə etdikləri putalar sarı gildən düzəldilirdi. Tərkibinə pambıq qatılmış sarı gili təxminən bir həftə ərzində çəkilə döyüb yetişdirir, onun nəmliyini itirirdilər. Tam yetişdirilmiş gil qatışıqı göyümsov rəng alırdı. Bundan sonra gil qatışıqından müvafiq formalarda putalar düzəldilir, kölgədə qurudulur və kürədə bişirilirdi. Sənətkar alətləri və emalatxana ilə yanaşı zərgərlik sənətində başlıca məsələ zinət əşyalarının istehsalı üçün xammalın əldə edilməsi olmuşdur.

Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə bakılı zərgərlər xammal satılma yolu və yaxud sifarişinin təqdim etdiyi xammal əsasında yerinə yetirmişlər. Orta əsrlərdə zərgərlər ən çox qızıl və gümüş kimi qiymətli metallardan məmulatlar hazırlayırdılar. Bunu İçəri şəhərdən və qədim müsəlman qəbiristanlığından tapılan zərgərlik nümunələrinə əsasən də müəyyən etmək olur.

1946-cı ildə Bakıda Şirvanşahlar sarayının məqbərəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində bir cüt qızıl sırğa tapılmışdır. Bu sırğa dairəvi halqadan ibarət olub, hörülmüş məftillərdən ucları kəsik formada hazırlanmışdır. Sırğanın halqa hissəsinə ürək formasında çəhrayı rəngli, yaxşı cilalanmış qaş salınmışdır. Qaş halqa

hissəyə mis məftillər vasitəsi ilə bərkidilmişdir. Digər sırğanın qaşısı isə düşmüşdür. Bu sırğa 1 sayılı qəbir abidəsindən aşkar olunmuşdur. Dövrü XV əsrə aiddir (2, 10).

Bakıda qədim müsəlman qəbiristanlığından da iki ədəd gümüş və bir ədəd qızıl sırğa tapılmışdır. Qızıl sırğanın qulağa keçirilən hissəsi sual işarəsi formasında olub, üzərində zərb üsulu ilə nöqtələr vurulmuşdur. Sırğanın asma hissəsi isə bir növ ayparanı xatırladır. Qulağa keçirilən hissə asmanın ortasına bənd edilmişdir. Bu sırğanın dövrünü XIV əsrə aid etmək olar (13, 172). Oxşar sırğalar Azərbaycanın digər orta əsr abidələri üçün xarakterikdir (9, 106).

Şirvanşahlar sarayının məqbərəsində aparılan qazıntılar zamanı qəbirdən bir ədəd qızıl sancaq da tapılmışdır. Geyim bəzəyinə daxil olan bu sancaq altılıcaqlı gül formasında olub, üzəri cilalanmış yaqut daşları ilə bəzədilmişdir. Yüksək əyarlı qızıldan olan bu sancağın orta hissəsinə firuzə daşından olan qaş salınmışdır. Sancağın diametri 1,5 sm, uzunluğu isə 3,8 sm-dir. Tapılan digər maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən sancağı XV əsrin ortalarına aid etmək olar (8, 56).

Digər qızıl sancaq isə müsəlman qəbiristanlığından əldə olunmuşdur. Sancağın baş hissəsi şəbəkə formasında hazırlanmış və qızıl məftillə hörülərək bir növ tacvari qarbarıq şəkildə hazırlanmışdır. Bakıda aparılan arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində qızıl və gümüş bəzək əşyaları ilə yanaşı xeyli miqdarda mis üzüklər aşkar olunmuşdur (8, 56).

Bu üzüklərin bəzilərinin qaşısı əqiq, firuzə və dağ büllurundan hazırlanmış, digərlərinin qaşları isə metaldandır. Metalqaşlı üzüklərin qaşları düzbucaqlı, çoxbucaqlı, dairəvi və badamvari formalıdır. Üzüklərlə yanaşı bilərziklər, asma medalyonlar toqqa və toqqa bəzəkləri də bakılı sənətkarların hazırladıqları bəzəklərdəndir. Bütün bu zərgərlik məmulatının hazırlanmasında ustalar müxtəlif üsullardan istifadə etmişlər. Bu üsullar arasında qəlibkarlıq, şəbəkə, qarasaad, məftilçəkmə, minasazlıq kimi üsulları göstərmək olar.

Azərbaycanın digər şəhərlərinə nisbətən Bakıda zərgərlər şəbəkə və minasazlıq üsullarına daha yaxşı yiyələnmişdilər.

Şəbəkə üsulu ilə kəmə, boğazaltı, bilərzik, sırğa kimi zərif zinət məmulatı hazırlanırdı. İstehsal texnologiyasına görə ən mürəkkəb iş prosesindən ibarət olan şəbəkə texnologiyasının ilk mərhələsi «məftil çəkmə» və ya «simçəkmə» adlanırdı. Azərbaycanda qızıl və gümüş vərəqədən simçəkmə əməliyyatının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Tunc dövrünün ilk və orta inkişaf mərhələsində meydana gələn şəbəkə üsulu (5, 97) orta əsrlər dövründə də öz inkişafını davam etdirmişdir. Məftilçəkmə üçün xüsusi alət «həddə»dən istifadə edilir. Kərpic formasında olan möhkəm metaldan hazırlanmış bu alət yastıdır. Yan tərəfində əvvəlcə bir qədər iri, getdikcə diametri kiçilən deşiklər açılmışdır. Qızıl kütləsi əvvəlcə iri diametrlili deşiklərdən, sonra isə kiçik diametrlili deşiklərdən dartılır və beləliklə, nazikləşərək tük kimi telə çevrilir. Sonra «eşən» adlanan alətin üzərində eşilir, üç-dörd qatdan olan tellər birləşdirilərək bir məftilə çevrilirdi. Daha sonra eşmə növləri hazırlanırdı ki, bunlar da müxtəlif qruplara ayrılırdı. Şəbəkəçilikdə bəzək məmulatı müxtəlif bəzək ünsürlərindən əmələ gətirildiyindən onların hər biri üçün müvafiq eşmə növü hazırlanırdı. Bakı zərgərləri «vov» adlanan mikrometrik ölçülü ən nazik və zərif tellər vasitəsi ilə nəqş ünsürlərinin ara boşluqları doldurulurdu. İkinci qrup eşmələr nisbətən qalın olmaqla haşiyə bəzəyində işlənirdi.

«Haşiyə gəzmələri adlanan bu qrup eşmələr cızma, burma və ya hörmə yolu ilə dekorativ şəkildə işlənəndən sonra onlardan «hörük, hörükburuq», «caharqat», «zəncirə», ilan-tac və s. adlı şəbəkə üsürləri düzəldilirdi (6, 380).

Üçüncü və dördüncü qrup eşmələr isə zinətin özülü üçün hazırlanırdı (12, 210). Zinətin növündən asılı olaraq özülü üçün bəzək üsürlərinin dekorativ tərtibatı hər dəfə dəyişdirilirdi. Buna müvafiq olaraq şəbəkəçilik sənətində «həyətlik», «əncamə», «divarə», «bəndəm» və s. kimi bir-birindən fərqli dekora malik bəzək üsürlərindən istifadə olunurdu (7, 13). Şəbəkə məmulatının tamamlanması «bəndləmə» əməliyyatı ilə sona çatırdı. Şəbəkə hissələri, lehimləmə üsulu ilə bir-birinə bənd edilirdi.

Bakı zərgərliyində qədim üsullardan biri də minasazlıq olmuşdur. «mina» sözü fars dilindəki «minur» sözündən götürülmüşdür ki, bu da «işıqlanan», «işıq saçan» mənasını ifadə edir.

Mina odadavamlı metal duzlarından hazırlanmış qələvidən ibarət olub, fırça ilə məmulatın üzərinə yaxılırdı. Məmulat bir neçə dəfə odda bişiriləndən sonra mina bərkidilib sabitləşir (6, 413) və şüşə keyfiyyəti kəsb edirdi. Minasızlığın ən çətin sahələrindən biri pərdəli minadır. Pərdəli mina işi Bakı şəhəri ilə yanaşı Təbriz və Naxçıvanda da inkişaf etmişdir.

Zərgərlik məmulatının xalqın içərisində özünə geniş yer tutmasını bir sıra məzar daşları üzərində həkk olunmuş nümunələr də sübut edir. Bunlardan Bakıda Qız qalası yaxınlığından tapılmış məzar daşlarını göstərmək olar (10, 184-199).

Bu qəbir daşlarının üzərində müxtəlif bəzək əşyalarının təsviri ilə yanaşı zərgərlərin istifadə etdikləri müxtəlif naxışları da görürük.

Digər məzar daşlarından birinin üzərində qadın zinətlərinin təsviri daha qabarıq verilmişdir. Bu daşın səthi tağ formasında işlənmişdir. Tağın başında dörd yarpaqlı qabarıq gül naxışı vardır. Onun sağ və solunda günəşə oxşar iri dairə şəkli verilmişdir. Tağ formalı səthin yuxarı hissəsində sağ tərəfdə daraq, solda isə bir cüt sırğa və həmin cərgədə bir cüt üzük təsviri verilmişdir. Üzülərdən bir qədər aşağı bir ədəd biləzik şəkli vardır. Daşın aşağı tərəfində əl güzgüsünün təsviri verilmiş, bunun sağ və solunda yenə də bir üzük göstərilmişdir. Həmin üzülər çox aydın təsvir edildiyindən, onların qaşları da nəzərə çarpır. Daşın üzərində güləbdən, sürmə milçəsi və qaytana düzülüş piləklər də verilmişdir. Təsvirdən aydın olur ki, bu varlı ailəyə məxsus gənc qadın qəbridir. Oxşar məzar daşları Azərbaycanın digər orta əsr abidələrindən də tapılmışdır. Bakı şəhərində zərgərlik sənətinin sonrakı inkişafına əsasən demək olar ki, bu sənət növü orta əsrlər dövrünün zərgərliyi əsasında inkişaf etdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Q.M. 1963-cü ildə Abşeronda aparılmış arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı. MEA TİE Arxivi. İnv. 5782.
2. Асланов Г.М. Голубкина Т.И. Садыхзаде Ш.Г. Золотые и серебряные предметы из археологических раскопок Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, 1966, 72 с.
3. Алиев И.Н. Результаты археологических работ вокруг Абшеронского маяка / Материалы конференции по археологии и этнографии // Международная научная конференция 11-12 сентября, 2008, с. 115-119.
4. Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку: ЭЛМ, 1993, 304 с.
5. Аvşarova İ.Р. Хочалы-Гədəbəy mədəniyyəti tayfalarının bədii tunc məmulatı (e.ə. XIV-VII əsrlər). Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.

6. Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb. 2007, 541 s.
7. Əsədova S.D. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda zərgərlik incəsənəti (XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 1978, 96 s.
8. İbrahimov F.Ə. Bakıda metalışləmə tarixi. Bakı: Elm, 1995, 66 s.
9. Исмизаде О.Ш. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г. В кн. МКА. Баку: Элм, 1964, 186 с.
10. İsmizadə Ö.Ş. Ciddi N.Ə. Bakı yaxınlığındakı abidədən tapılmış məzar daşları. AMM kitabında VIII s., Bakı: Elm, 1976, 258 s.
11. Гасанова А.М. Археологический, обнаруженный на территории г. Баку, сосуд с золотым порошком и его исследование / Тезисы докладов на Всесоюзной археологической конференции. Баку, 1985, с. 130-132.
12. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Elm, 1999, 323 s.
13. B.Rəcəbova. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVIII əsrlər) Bakı: Elm, 2009, 186 s.
14. Bünyadova Ş. Azərbaycanın təsərrüfat və maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2007, 358 s.
15. Abbasova F.Ə. Şabran şəhərinin tarixi-arxeoloji materialları. Bakı: Elm, 2009, 362 s.

О РАЗВИТИИ ЮВЕЛИРНОГО ИСКУССТВА В СРЕДНЕВЕКОВОМ ГОРОДЕ БАКУ

Б.А.РАДЖАБОВА

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена развитию ювелирного искусства в средневековом городе Баку. На Абшеронском полуострове и в городе Баку история ремесла уходит в древние времена и развитие ювелирного искусства имеет свои особенности. Во время археологических раскопок выявлены некоторые ювелирные изделия. Для изготовления этих изделий ювелиры использовали различные методы.

JEWELRY ART DEVELOPMENT IN THE MEDIÉVAL CITY OF BAKU

B.A.RAJABOVA

SUMMARY

The article is dedicated to the development of jewelry art in the medieval city of Baku. The history of handicraft in Absheron peninsula and Baku city belongs to the ancient times and that's why the jewelry art has its own peculiarities. Archeological excavations revealed some jewelry materials. Jewellers used different methods for production of these articles.